

Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.)

Близько полудня 19 вересня 1941 р. на центральних вулицях Києва з'явилася моторизована розвідка 6-ї німецької армії. Слідом за нею в місто вдерлася орда гітлерівських убивць і грабіжників. Над стародавнім Києвом опустилася чорна 25-місячна ніч фашистської окупації.

Вже перші дні перебування тут німців були позначені нечуваним бандитським розгулом. Через 10 днів після захоплення міста на його околиці, в урвищі Бабин Яр, майстри катівських справ із зондеркоманди «Ча» та охоронного полку «Південна Росія» за участю місцевих добровольців (т. зв. «Буковинський курінь» — новоявлені київські поліцаї) вчинили криваву бійню, незнану за масштабами у новітній час. Жертвами її стали переважно громадяни єврейської національності — жінки, діти, старики. За офіційними радянськими даними, за кілька днів загинуло 52 тис. киян. Втім є й інші цифри: близько 34 тис. (німецькі дані), 100 тис., навіть 150 тис. загиблих. Встановити точно кількість убитих майже неможливо, оскільки на звалищі Бабиного Яру протягом усіх 778 днів німецької окупації міста продовжувалися розстріли підпільників, партизанів, військовополонених, заложників...

Приголомшуючий акт людиноненависництва і жорстокості, заздалегідь продуманий, ретельно спланований нацистськими теоретиками геноциду і майже відкрито, мов на сцені, здійснений озвірілими виконавцями, мав на меті не лише позбавитися небажаних, але й залякати і деморалізувати місцеве населення, змусити його прийняти «новий порядок», скоритися гітлерівцям. Відтоді зловісні слова «Бабин Яр» стали синонімом людиноненависницької політики окупантів. А примара цього жахливого місця невідступно стояла за плечима кожного чесного киянина, незалежно від віку і національності.

Напередодні втечі з Києва, у серпні — вересні 1943 р., окупанти зробили спробу замести сліди своїх зlodіянь, причому руками тих, хто уникнув долі жертв вересневих розстрілів 1941 р. Проте сховати кінці у воду фашистам не вдалося. Сама земля водала про їхні злочини.

Пропоновані читачам документальні спогади людей, які чудом врятувалися від смерті, дають можливість яскравіше уявити одну з найжахливіших сторінок в історії України. В їхніх безхитрих, чесних розповідях міститься багато нових подробиць, деталей, що допомагають краще зрозуміти і сутність «холокоуста», тобто масового геноциду євреїв у період другої світової війни, і страхітливі умови життя і побуту населення Києва після запровадження гітлерівського «нового порядку».

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

Стенограма спогадів Д. М. Проничевої про зв'язне знищення єврейського населення в Бабиному Яру м. Києва, записана 24 квітня 1946 р.

Я народилася 7 січня 1911 р. в Чернігові, але з п'яти років жила в Києві. За національністю — єврейка. Освіта незакінчена вища: закінчила театральний технікум, військову школу зв'язку. Навчалася у театральному інституті, проте не закінчила його.

У 1941 р. я працювала в ляльковому театрі, однак, коли почалася війна, він припинив існування. Я стала працювати у відділі зв'язку при штабі 37-ї армії. Однак через сімейні обставини була переведена на посаду старшої друкарки у цьому ж штабі, що розміщувався на вул. Ворошилова № 30.

17 вересня 1941 р. я прийшла на роботу в штаб, де дізналася, що наші війська залишають місто. Мій начальник майор Богданов повідомив, що, оскільки у мене малі діти, я можу залишитися в Києві. Що я й зробила.

19 вересня 1941 р. в місто ввійшли німці. 20 вересня додому повернувся мій чоловік, який зі своєю частиною добрався з Перемишля до Фастова, де потрапив в оточення, звідки їх відпустили по домівках.

Настрої в місті, безперечно, були панічні: ні їжі, ні води, ні електроенергії його мешканці не мали. Приблизно 24—25 вересня почалися пожежі. Було висаджено в повітря будинки на Хрещатику, горіли споруди на Пушкінській та Свердлова.

Фашисти розпочали арешти євреїв. З цією метою вони вночі вривалися в квартири і проводили ретельні обшуки. Тоді я жила в свекрухи — жінки набожної, в оселі якої висіли ікони. Коли до неї прийшли гітлерівці і побачили ікони, вони вирішили, що тут мешкають росіяни. Це й врятувало мене від неминучої загибелі.

По місту поширювалися чутки, нібито пожежі влаштовують євреї, які не захотіли евакуюватися в тил. 28 вересня повсюдно було розвішано наказ коменданта про те, щоб «всім жидам взяти з собою теплі, цінні речі і з'явитися завтра, тобто 29 вересня, о восьмій годині ранку на вулицю Дегтярівську». За неявку — розстріл.

Мої два брати пішли на фронт. Молодша сестра залишилася з хворими стариками. Саме вони попросили мене їх провести, бо думали, що євреїв кудись вивозитимуть. Я пішла з ними, а діти залишилися з чоловіком вдома.

На початку восьмої години ми вирушили у зазначене в наказі місце. Всі вулиці були запруджені підводами, двоколками, навантаженими речами. Поряд йшли старі люди, матері з немовлятами.

Неподалік від воріт єврейського кладовища було споруджено дротяне загородження і встановлено протитанкові «їжаки». Вхід на кладовище регулювали фашисти і місцеві поліцаї, але назад нікого не випускали.

Я посадила рідних біля воріт кладовища, а сама пішла подивитися, що робиться далі, куди й навіщо йдуть люди. Я думала, що там стоїть поїзд, але несподівано побачила, що хутрянні речі окупанти відразу відбирають і складають в одному місці, а їжу — в іншому. Люди ж продовжували йти під конвоєм окупантів.

Я повернулася до рідних, але, щоб не засмучувати їх, нічого не розповіла про побачене, а разом з ними пройшла на кладовище. У нас відібрали речі, а невдовзі я загубила родичів, оскільки натовп відтіснив їх від мене. Здавалося, що ми йшли довго. Раптом чую за спиною старечий голос: «Діти мої, допоможіть мені, я — сліпий». Мені стало жаль старого, і ми пішли разом. Я спитала у нього: «Дідусю, куди нас ведуть?» Він спокійно відповів: «Хіба ти не знаєш, що ми йдемо віддати Богу останню шану».

Згодом я побачила площу, з двох боків оточену німцями, багато з яких тримали на повідку собак. Усі вони мали резинові кийки або великі палиці. Через цей своєрідний коридор проходили нещасні обдурені кияни. Я мимоволі зупинилася від страху. Адже фашисти нещадно били всіх, хто потрапляв у «коридор». Якщо ж людина падала, на неї спускали собак, що рвали тіло, і від нестерпного болю вона піднімалася, бігла вниз, де потрапляла в руки поліцаїв, які змушували її роздягатися догола. При цьому вони також били куди попало і чим

попало: кулаками, ногами, а деякі й кастетами. Зрештою, закривавлені люди йшли на розстріл.

Все це я побачила, ще не потрапивши в «коридор». У цей час мене помітила мама, яка вже була без одягу, і закричала: «Донечко, ти не схожа, рятуйся». Мені хотілося кинутися на захист рідних, але інстинкт самозбереження підказав: не врятуєш.

Я пройшла через «коридор» і мужньо витримала знущання окупантів. Потім звернулася до поліція українською мовою із запитанням: «Де комендант?», пояснивши, що я — українка, а не єврейка і потрапила сюди випадково, супроводжуючи колег по роботі. Підозріло подивившись на мене, німецький посіпака став вимагати документи. Я показала профквиток і трудову книжку, де національність не вказувалася. Він повірив мені, оскільки моє прізвище було російське, і наказав приєднатися до невеликої групи людей, які розмістилися на горбочку, мовивши: «Сідай, почекай до вечора, коли всіх жидів перестріляємо, тоді вас випустимо».

Я піднялася туди, де було вказано, й сіла. Перед моїми очима відкривалася жахлива картина: голі, побиті люди істерично сміялися, очевидно, збожеволівши, деякі — за кілька хвилин посивіли. Фашистські звірі виривали немовлят у матерів і кидали через якусь піщану стіну. Всіх шикували по два-три чоловіка в шеренгу і вели до піщаної стіни, в якій виднілися спеціальні щілини. Звідти вже ніхто не повертався. Я чекала вечора, не знаючи, що він мені принесе.

Нарешті, увечері під'їхала автомашина, і німець-офіцер, який сидів у ній, дав розпорядження всіх нас розстріляти. Своє рішення він мотивував так: якщо хоча б одна людина розповість у місті про те, що відбувається в Бабиному Яру, наступного дня жодний єврей не з'явиться в зазначене в наказі коменданта місце збору.

Нашу групу повели на розстріл туди ж, де й вбивали людей вдень. Щоправда, нас не змушували роздягатися, бо було вже темно, і фашисти втомилися від «напруженої праці». Я йшла приблизно у другому десятку. Нас вистроїли на невеликому виступі, з протилежного боку якого було встановлено кулемети. Мертві й поранені падали в дуже глибоку прірву. Я закрила очі, стиснула кулаки і кинулася вниз ще до пострілу. Мені здалося, що лечу цілу вічність, хоч, насправді, все тривало кілька секунд. При падінні не відчула болю, бо було одне бажання — залишитися живою.

Спочатку почула стогони тяжкопоранених, їх передсмертні прохання. Оскільки нашу групу розстрілювали останньою, ми виявилися зверху. Окупанти з верхньої площадки освітлювали ліхтариками трупи і стріляли в тих, хто ворушився або стогнав. Недалеко від мене хтось стогнав дуже сильно, і фашисти вирішили спуститися вниз.

Один з поліцаїв чи німців наштовхнувся на мене і присвітив ліхтариком. Не виявивши слідів крові на тілі або одягу, він сказав про це німцеві. Мене підняли, вдарили і знову кинули на гору тіл. Я не ворухнулася, не застогнала. Тоді один з них став мені на груди і руку, але й цього разу я не подала ніяких ознак життя. Вирішивши, що я мертва, вони пішли далі.

Через деякий час я почула майже над самим вухом розпорядження: «Демиденко, давай сюди, засипай». Після цього до мене донеслися якісь глухі удари, що наближалися, і раптом відчула, як на груди посипався пісок. Фашистські нелюди замітали сліди своїх злочинів. Мені стало нестерпно тяжко, оскільки я лежала на спині.

Не знаю, скільки я так пролежала, але коли почала відчувати, що задихаюся, збрала всі сили і почала ворушитися. Вирішила — хай краще розстріляють, ніж бути заживо похованою. Здоровою правою рукою (ліву фашист мені серйозно травмував, коли став ногою на неї) мені вдалося розгорнути землю з піском і поступово вилізти на поверхню. Пісок, що потрапив у рот, викликав кашель, який я прагнула

всіляко стримати, щоб не бути виявленою фашистами або поліцаями.

Була глибока ніч, і лише трохи призвичаївшись до темряви, побачила, що рів, заповнений трупами, оточують високі стіни. Вибратися з нього можна було лише там, де розстрілювали нашу групу, і я поповзла туди. З великими труднощами, докладаючи останніх зусиль, я вибралася нагору. У цей час мене хтось покликав. Це був 14-річний хлопчик Мотя. Далі ми повзли разом, однак подолали невелику відстань, оскільки доводилося долати численні яруги, що оточували Бабин Яр.

Починало світати. Ми вирішили сховатися в кущах неподалік від місця розстрілу.

Коли розвиднілося, ми побачили, як з Куренівки окупанти вели двох єврейок. Вони згвалтували нещасних, а потім закололи їх і скинули в рів. Потім я побачила стару жінку, яка бігла на протилежному боці, і хлопчика років шести-семи, який кричав: «Бабуся, я боюся». Два німці наздогнали їх і вбили спочатку дитину, а потім й жінку.

Надвечір у мене почалися галюцинації: мені ввижалося, нібито я бачила батька, матір, сестру, які були у білих халатах. Вони весь час сміялися і стрибали, і я веселилася разом з ними. Я втратила свідомість.

Коли прийшла до тями, біля мене сидів Мотя і плакав, бо думав, що я померла. Вже було зовсім темно, і ми продовжили шлях. Щоб потрапити у Куренівський гай, треба було переповзти велику луку і піднятися нагору. Ми домовилися, що першим це зробить хлопчик і подасть мені умовний знак. Однак виявилось, що там знаходився німецький патруль, і його одразу застрелили. З горя я мало не втратила свідомість. Знову я залишилася одна.

Друга ніч минула. Я перебувала в кущах неподалік від дороги, і вдень мене там легко можна було помітити. Зліва виднівся якийсь провулок, і я вирішила, що там безпечніше дочекатися вечірніх сутінок. Це виявилось звалище сміття. Я залізла по горло в нього, прикрилася якимись ганчірками і шматками паперу, а на голову натягла корзину. Неподалік лежали два великі зелені помідори, але до них ще треба було доповзти. Мені одразу захотілося пити, і як я не прагнула думати про щось інше, все ж витримати не змогла і з'їла ці помідори.

Вночі я вилізла зі своєї схованки і рушила далі. За ніч я добралася до якогось будинка, але господарі ще спали, і тому вскочила в порожній хлів, звідки мене не випукав собака. Вранці мене там виявила господиня і дуже непривітно запитала: «Як ви сюди потрапили?» Я вирішила не розповідати їй про свої поневіряння, а почала вигадувати, нібито я з Білої Церкви, рила окопи, а тепер шукаю коменданта міста, який зможе направити мене додому. Вона відповіла: «Зараз ми тобі покажемо дорогу» і кудись послала свого сина. Хвилини через п'ять він прийшов з німецьким офіцером і, вказуючи на мене, сказав: «Ось, пан, юда». Німець вдарив мене і наказав йти за ним.

Ми прийшли в якийсь будинок, де снідали фашисти. Незважаючи на те, що четверту добу я майже не мала крихти в роті, їсти не хотілося. Офіцер наказав ретельно стежити за мною, а сам пішов. Мене змусили прибрати в будинку: підмести підлогу, витерти вікна, помити посуд. Потім окупанти кудись пішли, залишивши лише одного для нагляду за мною.

Через деякий час офіцер з сином господарки привели двох дівчат 16—17 років, які плакали, кричали, благаали, щоб їм дали найважчу роботу, але не розстрілювали. Потім нас повели на ту ж площу, де я була 4 дні тому. Тут було багато речей і взуття. Неподалік сиділи якісь люди, чоловік 30—40. Це були в основному німці-старики-євреї, виявлені гестапівцями у квартирах. Серед них виявилася й жінка з двома дітьми, одне з яких — немовля. Поряд з нею сиділа дівчина-

медсестра, яку, як я потім дізналася, звали Люба. Вона пожаліла мене, яка тремтіла від холоду, накрила своєю шинеллю мої ноги. Так ми просиділи годину чи, можливо, й дві.

Надвечір під'їхала машина з військовополоненими, кожен з яких мав лопату. Нам наказали сісти в неї і кудись повезти. Ми домовилися з Любою по можливості зробити спробу вистрибнути з машини і втекти, хоча розуміли, що подібний крок може стати останнім у житті.

Нас привезли до гаражів, розташованих напроти єврейського кладовища, однак вони виявилися вщент заповненими євреями. Тоді машина рушила далі. В районі Шулявки мені й Любі вдалося майже непомітно вистрибнути з машини.

Вечоріло, і треба було десь ночувати. Я запропонувала Любі йти до моєї двоюрідної сестри. Вона гостинно прийняла нас, надала мені медичну допомогу, а потім врятувала під час облави.

Ранком ми з Любою пішли в Дарницю і поблизу ДВРЗ знайшли порожній вагончик. Їжу шукали на городах, де подекуди залишилася невикопана картопля. Однак на третій день нас помітили два німці та інженер заводу. На щастя, останній помилився, вважаючи, що я до війни працювала на цьому підприємстві. Я не заперечувала, а Любу назвала своєю родичкою. Нам запропонували перейти в армійські казарми, бо вагончик, що служив пристановищем, виявився на території, закритій для мирного населення.

Невдовзі Любі вдалося влаштуватися перекладачкою (вона непогано володіла німецькою мовою), а мені — реєстратором у конторі. З казарм нас виселили, довелося жити на кухні у начальника, за що готували їжу, прибирали в квартирі, робили всю домашню роботу. Однак через кілька місяців на нас хтось доніс окупантам. 11 грудня 1941 р. Любу було заарештовано, але наступного дня їй вдалося втекти. Потім підозра впала і на мене. Півтора місяці я з дворічним сином (якого вдалося нелегально вивести з міста, де дітей, що народилися від змішаних шлюбів, фашисти знищували) перебувала під домашнім арештом. Два російські лікарі, які втекли з концтабору і з моєю допомогою влаштувалися на завод, всіляко прагнули врятувати мене. З цією метою вони переконували гестапівців, що за станом здоров'я я не витримаю допитів, а документів, які свідчили про те, що я — єврейка, немає. Певний час фашисти мною нібито не цікавилися, хоча на першому поверсі будинку, в якому я мешкала, постійно чергував поліцай, який не випускав мене на вулицю.

Нарешті, 23 лютого 1942 р. гестапівці остаточно вирішили забрати мене на допит. Було це приблизно о восьмій ранку. Я побачила, що фашисти під'їхали на машині і пішли в наш будинок. Здогадуючись про їх намір, я напівроздягнутою вибігла на третій поверх, де ніхто не жив, залишивши сина, який ще спав, на другому. Я боялася взяти з собою дитину, бо її плач міг видати мене. Фашисти ж вирішили, що я пішла десь недалеко, бо залишила сина самого, і швидко повернуся. Мені вдалося непомітно вийти з дому і сховатися в лісі. Назад повернутися я не ризикнула навіть після від'їзду гестапівців і пішла в Київ. Поблизу Дарницького моста у мене стали вимагати пропуск, якого я, безумовно, не мала, але було направлення в лікарню, виписане знайомими. Завдяки цьому мене навіть посадили на попутну машину, яка їхала в місто.

У Києві з допомогою двоюрідної сестри мені вдалося зустрітись з чоловіком, який приніс зимовий одяг і влаштував на ночівлю до артистки Павлової. У неї я жила 10 днів, сподіваючись, що привезуть сина. Адже в Дарниці я домовилася з Наталією Гриньовою, що мешкала зі мною, в разі мого арешту доставити дитину в Київ батькові. Однак не дочекалася. Згодом довелося ночувати в різних знайомих, бо фашисти часто влаштовували облави, виявляючи непрописаних у Києві, яких вивозили до Німеччини.

Кінець кінцем мене перестали пускати навіть на одну ніч. Йти мені було нікуди, я не мала грошей. Стала ночувати у підвалах, на горищах, у напівзруйнованих будинках. Зрештою, я захворіла і потрапила в лікарню: У той час я випадково дізналася, що мій чоловік Проничев заарештований гестапівцями. До 1945 р. про нього не мала ніяких відомостей. Лише після війни знайома піаністка розповіла, що бачила мого чоловіка серед зайнятих на важких роботах і навіть прагнула йому передати деякі харчі, але згодом їй повідомили, що його розстріляли.

Вийшовши з лікарні, я вирішила знайти свого чоловіка, щоб дізнатися про долю сина. Однак випадково разом з групою заарештованих потрапила до Лук'янівської в'язниці, де просиділа 28 днів. Там мене сильно били. Лише поліцей Митя прагнув передати зайвий шматок хліба і цигарки. Коли мене привели на останній допит напівмертву, побиту, він убив німця, а мене виніс до лікарні ім. Калініна. Там він зізнався, що насправді не поліцей, а партизан.

Я вирішила йти пішки в Білу Церкву. Там я влаштувалася працювати в один з київських театрів, де, на щастя, нікого з моїх знайомих, які знали, що я — єврейка, не було. Однак через місяць — півтора театр виїхав до Києва, а я залишилася без роботи.

У Рокитному, що за 40 км від Білої Церкви, потрібна була перекладачка, і я вирішила ризикнути. Там працювала два тижні. Переклади, зроблені мною, виявилися неякісними. Виникла підозра, що я — єврейка, мене стали переслідувати, і я повернулася в Білу Церкву. Там працював київський обласний театр ім. Шевченка, в трупі якого був і мій давній товариш Микола Циганков. Він зробив вигляд, що зі мною незнайомий. Коли ж я влаштувалася там працювати, Циганков запрошував мене вечеряти і таким чином підтримував. Невдовзі з'явилася артистка Кольцова, з якою ми були знайомі ще з 1934 р., і видала мене. Проте на мій захист виступив машиніст сцени Афанасьєв, у якого фашисти розстріляли дружину-єврейку і тримісячну дитину. Неодноразово він попереджав мене про небезпеку, що загрожує, і завдяки цьому я залишилася живою.

Влітку 1943 р. наш театр гастролював у Ружині, де було єврейське гетто. 38 чол., які налічувалися в ньому, працювали в шевській майстерні. Їм заборонили виходити за межі гетто і підтримувати будь-які контакти з місцевим населенням. Я звернулася з проською до команданта дозволити відремонтувати в цій майстерні реквізит. Одержавши дозвіл, склала в корзину хліб, гроші, прикривши все це спеціально розірваною спідницею. Таким чином мені вдалося підтримати нещасних євреїв, передавши їм харчі і гроші.

Через кілька днів приїхав гебітскомісар Козятин і наказав усіх мешканців гетто, крім трьох найкращих майстрів, розстріляти, що й було зроблено.

Потім наш театр переїхав у Козятин. Мені доводилося виконувати обов'язки артистки, адміністратора і касира. Директор театру Прихненко навіть примушував мене виступати як конферансьє німецькою мовою. Коли ж я просила дозволити не виступати перед німецькими солдатами та офіцерами, бо неправильна фраза могла призвести до арешту та розстрілу, він відповів: «Згадайте про ваше минуле». При цьому мався на увазі той факт, що я народилася в єврейській сім'ї.

Так я страждала аж до приходу частин Червоної Армії, тобто до 28 грудня 1943 р. Незважаючи на бомбардування, я добралася до Києва, розраховуючи дізнатися про долю дітей. Невдовзі мені стало відомо, що дочка потрапила в дитячий будинок, а про сина нічого не могла узнати. Я побувала у всіх дитячих будинках, але дочки там не було. Тоді почала ходити на вокзал, куди прибували ешелони з евакуйованими дітьми. 12 березня 1944 р. привезли чергову партію дітей на Солом'янку. Коли я запитала, чи немає серед них Лєночки Прони-

чевої, до мене привели дівчинку, в якій я узнала свою дочку. Вона спочатку кинулася до мене, а потім зупинилася. Виявилось, що батько вчив її: якщо зустрінеш матір, називай її тьотею, бо інакше всіх нас розстріляють. Я роз'яснила їй, що тепер мене знову можна називати мамою. Через кілька днів у дитячому будинку я побачила й сина.

На жаль, поки що я не можу взяти дітей додому, бо немає їх чим годувати і в що одягати. Тому вони досі перебувають у дит-будинку.

Мій новий чоловік Афанасьєв повернувся з фронту інвалідом ІІ групи. Я працюю провідною артисткою в Київському республіканському театрі ляльок.

Стенограма зберігається в ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 3, спр. 281.

(Далі буде)